

CICERO'NUN *LOGIKĒ* VE *DIALEKTIKĒ* TERİMLERİNİ LATİNCEYE ÇEVİRİ YÖNTEMİ

Ceyda ÜSTÜNEL KEYİNCİ*

Öz

Cicero felsefi yapıtlarında, felsefe ile ilgili Yunanca sözcükleri ve kavramları açıklarken bir yandan da bunlara uygun Latince karşılıklar bulmaya çalışır. Amacına uygun olarak, Yunanca Mantık disiplini anlamında kullanılan λογική (logikē) ve διαλεκτική (dialektikē) terimlerine de Latince karşılık arar. Bu makalede, konunun anlaşılması için ilk önce Cicero'nun genel olarak felsefi içerikli sözcükleri Latinceye çevirirken nasıl yöntemler izlediği De Finibus Bonorum et Malorum adlı yapıtında verdiği bilgilerden yola çıkılarak açıklanacaktır. Ardından düşünürün bu terimleri Latinceye çevirirken bu yöntemleri nasıl kullandığı yapıtlarından seçilen örneklerle incelenecektir. İnceleme sonunda Cicero'nun mantığı retorikle ne kadar iç içe gördüğü ve mantık disiplinine daha çok bu bağlamda bir değer yüklediği olgusu güçlendirilecektir.

Anahtar sözcükler: Marcus Tullius Cicero, felsefe, retorik, mantık, ars disserendi, ratio disserendi, λογική, διαλεκτική.

Abstract

Cicero's Method of translating logikē and dialektikē terms into Latin

Cicero, in his philosophical treatises, on one hand explains Greek words and notions related to philosophy, on the other hand tries to find proper counterparts of those in Latin. Relevant of this, he seeks to detect Latin equivalents of the terms λογική (logikē) and διαλεκτική (dialektikē) that are used for the name of the discipline of Logic in Greek. In this article first of all, to provide clarity to the subject, methods Cicero follows in general while translating those philosophical words into Latin, will be interpreted according to the information he gives in his treatise, De Finibus Bonorum et Malorum. Afterwards how he uses these methods as he translates those terms into Latin will be taken into consideration with the examples, selected from his works. After this inquiry, the facts that how Cicero regards logic within rhetoric and estimates Discipline of Logic in this sense will be fortified.

Keywords: Marcus Tullius Cicero, Philosophy, Rhetoric, Logic, ars disserendi, ratio disserendi, λογική, διαλεκτική.

---

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ckeyinci@ankara.edu.tr.

Marcus Tullius Cicero, felsefe alanında çoğu Yunanca sözcüğe ve kavrama Latince karşılıklar¹ bularak Ortaçağ'a ve Rönesans'a kadar etkili olan Latince felsefe terminolojisinin oluşmasına büyük katkıda bulunur.² Ayrıca kaleme aldığı felsefi yapıtları sayesinde Latince, soyut düşüncenin aktarımı konusunda bir vasıta görevi görerek Latin edebiyatının bu yönde gelişmesini sağlar (Powell 283). Cicero, Yunanca kökenli felsefi içerikli sözcükleri Latinceye belirli birtakım yöntemleri izleyerek aktarır. Yunanca mantık anlamını karşılayan *λογική* (logikē) ve *διαλεκτική* (dialektikē) sözcüklerine Latince karşılıklar bulurken de bu yöntemleri göz ardı etmez. Cicero, *De Finibus Bonorum et Malorum* adlı yapıtının üçüncü kitabında³ (*Fin.*, III. IV. 15.) yöntemlerinin ne olduklarını açık bir şekilde vermektedir:⁴

Facillimum id quidem est, inquam. si enim Zenoni licuit, cum rem aliquam invenisset inusitatam, **inauditum** quoque ei rei **nomen imponere**, cur non liceat Catoni? nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit **verbum**, quod **idem declaret**, magis **usitatum**. equidem soleo etiam quod **uno Graeci**, si aliter non possum, **idem pluribus verbis exponere**. et tamen puto concedi nobis oportere ut **Graeco verbo utamur**, si quando minus occurret Latinum...

¹ Cicero'nun bulunduğu Latince karşılıkların, Yunanca felsefi içerikli terimleri her zaman "tam" ve "doğru" olarak karşıladığını düşünmemek gerekir; bu durumun ardında bazı zamanlar Cicero'nun Yunanca kavramı tam olarak anlayamamasının payı var gibidir, bk. (Dürüşken 1994: 12-13).

² Bu noktada Cicero'nun çağdaşı Lucretius'un da (İÖ 99-55) adını vermek gerekir. Şiir biçiminde kaleme aldığı *De Rerum Natura* adlı yapıtında, Epikuros felsefesini ele alan Lucretius'un Latince felsefe terminolojisinin oluşmasına katkısı büyüktür. Yalnız geniş felsefi eğilimleri olan Cicero'nun aksine Lucretius, daha çok Epikuros felsefesinin fizik tarafına ağırlık vererek bu alanla ilgili terimleri Latinceye kazandırmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Reiley (1909); Yonarsoy (önsöz vi.). Ayrıca, Epikuros felsefesini Lucretius'tan önce Latinceye aktaran fakat pek de başarılı oldukları düşünülmeyen (Cic., *Tusc.*, I. VI.) yazarlar da vardır ama Lucretius yapıtında Epikuros'taki kavramları ilk kez kendisinin Latinceleştirdiğini sıklıkla ima eder (Lucr., I. 142-144.) (Dürüşken 1994: dn. 5).

³ Cicero, *De Finibus Bonorum et Malorum* yapıtının üçüncü kitabında Brutus'a, Stoa felsefesinin ahlak kısmı üzerine Genç Cato (MÖ 95-46) ile aralarında geçen diyalogu aktarır. Cato, Stoacılığın kurucusu Zenon'un ve genel olarak Stoacıların ahlak anlayışı üzerine konuşacaktır. Fakat bu noktada Stoacıların, Yunancada yeni kavramlar için buldukları sözcüklerin çoğunun gündelik dilde benimsenmiş olsalar bile anlaşılır olmadıklarını hatırlatarak Cicero'ya, Latince bu zorluğu nasıl aşabileceğini sorar. Bu soru üzerine Cicero, genel anlamda Yunanca felsefi içerikli sözcükleri Latinceye aktarım yöntemlerinden bahseder.

⁴ Aksi belirtilmedikçe bütün çeviriler tarafıma aittir. Antik yazarlar ve yapıtları için *OCD*³'nin kısaltmaları temel alınmıştır. Ayrıca kısaltmalar, okuyucuya kolaylık olması açısından kaynakçada da gösterilmiştir. Gönderme yapılan kavram ve sözcükler için Yunanca alfabe kullanılmış, harf çevirileri ise parantez içinde verilmiştir.

“Aslında bu son derece kolaydır” diye karşılık verdim. “Eğer Zenon bilinmeyen herhangi bir kavramı icat ettiğinde, ona daha önce duyulmamış bir isim verebiliyorsa, Cato neden veremesin ki? Benzer anlamı veren yaygın kullanımlı bir sözcük varsa, akıcı bir dile sahip olmayan tercümanların yaptığı gibi, kelimesi kelimesine çeviri yapılmasına gerek olmayacaktır; bana kalırsa Yunanca bir sözcüğü, başka türlü yapamıyorsam, birçok sözcükle açıklamaya alışkınım. Gene de eğer Latince bir karşılığı yoksa Yunancasını kullanmayı kabullenmeliyiz diye düşünüyorum...”⁵

Cicero'nun yukarıdaki anlatıda belirttiği yöntemlerden ilki yeni bir sözcük türetmedir: *Inauditum nomen imponere*.⁶ Cicero yeni sözcükleri Latince var olan kök ve takıları kullanarak türetir. Oluşturduğu sözcüğü kullandığı ilk yerde ya da sonradan anlamını da verir. Anlamı açmak ve okuyucuya anlaşılabilir kılmak Cicero açısından önemlidir. Zira sözcük okuyucular için Latinceleştirilmiş olsa bile, bu ilk etapta onların zihinlerinde bir düşünce uyandırmayacaktır. Çünkü Cicero'nun hitap ettiği Romalı okuyucu felsefeye uzaktır, bu yüzden de sözcüğün ardındaki felsefi derinliği kavrayacak bilgi birikimine sahip değildir. Bu nedenlerden dolayı Cicero, Latinesini türettiği ismi açıklarken yerine koyduğu Yunanca isme atıf yapar ya da daha ziyade hem Yunanca hem de Latince sözcükler kullanarak anlamı açığa kavuşturmaya çalışır; Yunanca sözcüğü, yeni türetilen Latince sözcük ve sözcüğü açıklayan ifade ile birlikte vererek oldukça etkili bir açıklama yönteminden yararlanır (Powell 291). Örneğin, Cicero felsefenin “ahlak” bölümüne bulduğu *moralis* sözcüğünü *De Fato* adlı yapıtının başında şu şekilde vermektedir:

...*quia pertinet ad mores, quod ἠθος illi vocant, nos eam partem philosophiae de moribus appellare solemus, sed decet augentem linguam Latinam, nominare moralem.*

...Onların [Yunanlıların] *ēthos* diye adlandırdıkları şey ahlakla ilgili olduğu için, felsefenin ahlakla ilgili olan o kısmını biz *mores* diye adlandırırız; ama Latin dilini zenginleştirmek adına *moralis* sözcüğünü kullanmak daha uygun düşecektir. (*Fat.*, I. 1.)⁷

⁵ Ayrıca bk. *Acad. pr.*, VI. 24-25. Bu anlatının Cicero'nun yabancı sözcükleri Latinceye çeviri yöntemini açık bir şekilde ortaya koyan kısım olduğu düşüncesini Powell (292) dile getirmiştir.

⁶ Yabancı dilde (kaynak dil) karşılaştığımız yeni kavram ve düşünceleri kendi dilimize (hedef dil) aktarmak istediğimizde, onların yerini tutan ve açıklayan sözcükler bulmak veya türetmek zorunda kalırız. Bu, kaynak dildeki sözcükleri hedef dile aktarma yöntemlerinden biridir.

⁷ İlk kez Cicero'nun türettiği bu sözcük Seneca ve Quintilianus'ta da geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yonarsoy (24).

Cicero'nun dile getirdiği ikinci yöntem, yabancı sözcüğü Latince daha sıradan anlama sahip bir sözcükle karşılamadır: *Verbum quod idem declare magis usitatum esse*.⁸ Bu metotla Cicero, Yunancadan aktaracağı sözcüğün anlamına yakın bulduğunu seçerek Latince var olan, yani gündelik konuşmada kullanılan bu sözcüğe yeni anlamını yükleyerek kullanır. Örneğin, Yunan felsefesinde hisler aracılığıyla algılanan “izlenim”, “imgelem”, zihnin “hayal gücü” anlamlarına gelen *φαντασία* (*phantasia*) sözcüğü (Peters, “*phantasia*” maddesi) için Cicero, “görünen şey”, “görünüş” anlamına gelen *visum* sözcüğünü kullanarak ona, dış bir nesne tarafından duyular üzerine yapılan “izlenim”, “imgelem” anlamlarını (OLD, “*visum*” maddesi) yükler ve böylece sözcüğün anlam alanını genişletir (*Luc.*, VI. 18.; XIII. 40.).⁹ Bu yöntemin içinde başka bir anlam grubuna giren bir sözcüğe, yeni bir anlam yükleyerek kullanma da yer alır.¹⁰ Örneğin, “doğum”, “doğa”, “huy”, “karakter” vb. anlamlara gelen *natura* sözcüğü (OLD, “*natura*” maddesi) (Yunanca karşılığı *φύσις* [*physis*]) felsefede “element”, “madde” ve “töz” kavramlarını karşılamak için Cicero tarafından kullanılır (*Tusc.*, I. X. 22.; *Nat. D.*, I. VIII. 22.; II. XIII. 83.).¹¹

Cicero gündelik dilden alarak felsefi anlam yüklediği sözcüğü verirken eğer, çoğu kez kendi türettiği sözcüğü aktarırken yaptığı gibi, tanım yapıyor ve Yunancasını¹² da kullanıyorsa bu, gündelik sözcüğe ilk kez Cicero tarafından felsefi bir anlam yüklendiğinin önemli bir kanıtıdır (Yonarsoy 10). Örneğin, “karışıklık”, “düzensizlik”, “politik karışıklık” anlamlarına gelen *perturbatio* sözcüğüne (OLD, “*perturbatio*” maddesi), ruhta yaşanan herhangi bir “karışıklık”, “heyecan” manasıyla (Yunanca karşılığı *πάθος* [*pathos*]) ilk kez kullanan Cicero, bu sözcüğü *Tusculanae Disputationes* adlı yapıtında şöyle bir tanım yaparak aktarır:

*Hoc propemodum verbo Graeci omnem animi
perturbationem appellant; vocant enim πάθος, id est,
morbum, quicumque est motus in animo turbidus.*

Aynı şekilde Yunanlılar ruhtaki her bir karmaşayı bu sözcükle karşılarlar; πάθος [*pathos*] diye isimlendirdikleri bu şey aslında hastalıktır, ruhtaki şiddetli bir sarsıntıdır. (*Tusc.*, III. X. 23.)¹³

⁸ Buna Dilbilim’inde anlamsal ödünç alma (*semantic borrowing*) denilmektedir.

⁹ Ayrıca bk. Lişcu (1930: 112; 1937: 30), Yonarsoy (47-48), Powell (292).

¹⁰ *Verba similitudine translata*. Ayrıntılı bilgi için bk. Kaimio (309-310); Powell (293).

¹¹ Sözcük bu anlamıyla Lucretius tarafından da kullanılmıştır; ör. *Lucr.*, II. 232.

¹² Dürüşken, Cicero’nun Latinceye kazandırdığı sözcüğün yanı sıra Yunanca terimi kullanmaya devam ediyor olmasının terimin anlamının kaymasından duyduğu endişeden kaynaklandığını söyler (1994: 12).

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Yonarsoy (37-8).

Cicero'nun açıkladığı üçüncü yöntemde, Latinceye aktarılacak Yunanca sözcük tek değil, bir kaç sözcük kullanılarak ya da bir cümle içinde açıklanır: *Uno Graeci, idem pluribus verbis exponere*. Bu yöntemden yararlanarak Cicero, Latinceye aktarmak istediği sözcüğü yeri geldiğinde sözcük öbeğiyle açıklar, yeri geldiğinde ise ona bir kaç alternatif sözcük bulur. Örneğin, *Academica* adlı yapıtında felsefenin ahlak, fizik ve mantık bölümlerinden bahsederken, bölümleri tek bir sözcükle değil, bir kaç sözcükten yararlanarak (Powell 293) şu şekilde anlatır:

Fuit ergo iam accepta a Platone philosophandi ratio triplex, una de vita et moribus, altera de natura et rebus occultis, tertia de disserendo et quid verum, quid falsum, quid rectum in oratione parvumve, quid consentiens, quid repugnans esset iudicando.

Platon'un benimsediği felsefe öğretisi üç bölümdür: Birinci öğreti, yaşam ve ahlâk, ikincisi doğa bilimi ve gizemleri üzerinedir, üçüncüsü de diyalektikle ilgili olup neyin gerçek neyin gerçek olmadığı, konuşma sanatında neyin doğru neyin yanlış, nelerin uyum içinde, nelerin uyumsuz olduğunun tartışılmasıdır. (*Acad. Pr.*, V. 19. [Çev. Özaktürk – Telatar 2008: 651])

Cicero, *Lucullus* adlı yapıtında ise herhangi bir kanıt ya da delile gerek duyulmadan “apaçık orta olan” anlamına gelen *ἐνεργεία* (*energeia*) kavramını karşılayacak iki alternatif sözcük bulur:

...propterea quod nihil esset clarius ἐνεργεία (ut Graeci, perspicuitatem aut evidentiam nos, si placet, nominemus,...

*...çünkü *energeia*'dan daha açık bir şey olamazdı, bu terim Yunancadır, istiyorsanız biz buna Latince *perspicuitas* ya da *evidentia* diyebiliriz,...(Luc., VI. 17.)*

Cicero'nun Latinceleştirmek istediği sözcük için sunduğu alternatif sözcük, bir ya da iki tane ile sınırlı olmayabilir; örneğin Yunanca “öz denetim”, “ölçülülük”, “ılımlılık” anlamlarına gelen *σωφροσύνη* (*sōphrosunē*) sözcüğünü (Peters, “*sōphrosunē*” maddesi), *Tusculanae Disputationes* adlı yapıtında *frugalitas*, *temperantia*, *moderatio*, ve *modestia* sözcüklerinin hepsiyle (*Tusc.*, III. VIII. 16.) (Yonarsoy 68); “ne iyi ne de kötü şeyler” kavramını karşılayan *προηγμένα* (*proēgmena*) sözcüğünü ise *promota*, *producta*, *praeposita* ve *praecipua* (*Fin.*, III. XVI. 52.) sözcükleriyle karşılar (Lişcu 1930: 290; Yonarsoy 123-4).

Cicero, kimi zaman da Yunanca bir sözcüğü bir cümle içinde anlatmayı tercih eder. Örneğin, Yunanca ‘bitki’ anlamına gelen *φυτό* (*phuta*) sözcüğünü “*eae res gignuntur e terra*”¹⁴ ifadesiyle (Powell 293); “anlaşılamayan”, “kavranamayan” anlamlarını karşılayan *ἀκατάληπτος* (*akatalēptos*) kavramını ise “*quod comprehendere non potest*” cümlesiyle verir (*Luc.*, VI. 18.; Lişcu 1937: 61).¹⁵

Cicero’nun bahsettiği son yöntem ise Yunanca sözcüğü, ya Yunancasını olduğu gibi vererek ya da harf çevirisi yöntemiyle Latin harflerine çevirerek kullanmaktır: *Graeco verbo uti*.¹⁶ Bu yöntemden yararlanarak düşünür, kendi zamanından önce kullanılmaya başlayan ve yaygınlaşan, *φιλοσοφία* (*philosophia*), *φύσις* (*physica*), *ρήτορική* (*rhetorica*), *διαλεκτική* (*dialectica*), *γραμματική* (*grammatica*), *γεωμετρία* (*geometria*), *μουσική* (*musica*) vb. sözcükleri tercih eder.¹⁷

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere Cicero, karşılaştığı felsefi içerikli Yunanca sözcükleri Latinceye aktarırken kendini tek bir metotla sınırlamaz. O halde Cicero, çalışma konusu olan mantık terimlerini Latinceleştirirken yukarıda saydığımız yöntemlerin hangilerinden yararlanmıştı? Bu sorunun yanıtını aramaya öncelikle terimler için yaygın olarak kullandığı çeviri yöntemleri ele alınarak başlanabilir.

Cicero terimleri ağırlıklı, yukarıda açıkladığımız ikinci yöntemi kullanarak Latinceleştirir. Bunun yanı sıra üçüncü yöntemden de yararlanarak terimleri birden fazla sözcükle açıklar. Anlatılara baktığımızda bu yöntemleri kimi zaman bir arada, kimi zaman da ayrı ayrı kullandığını görmekteyiz.

Yabancı sözcüğü “Latincece daha sıradan anlama sahip bir sözcükle karşılama” olarak açıkladığımız ikinci yöntemden yararlanarak Cicero, “düzenlemek”, “ortaya sermek”, “açıklamak”, “konuşmak” ve “tartışmak” gibi sıradan anlamları olan *dissero* fiiline (*OLD*, “*dissero*” maddesi) felsefi bir anlam yükler. Bu fiil “etrafa”, “çevreye”, “doğal halinin dışına”

¹⁴ “Topraktan büyüyen şeyler” (*Acad. Pr.*, VII. 26; *Fin.*, IV. V. 13.).

¹⁵ Bu örnekler çoğaltılabilir; “olanaklı” anlamlarına gelen *δυνατόν* kavramını “*quod fieri possit*” [mümkün olan şey] ifadesiyle (*Fat.*, IX. 17.); “korkusuzluk”, “sarsılmazlık” kavramını karşılayan *ἀθαμβία* (*athambia*) sözcüğünü “*animus terrore liber*” [korkudan özgür ruh] (*Fin.*, V. XVII. 87.) anlatımıyla (Lişcu 1930:20), Yonarsoy (95); “zevk” (*ἡδονή*) (*hēdonē*) kavramının Kyrene Okulu’ndaki karşılığı olan *λεῖος κίνησις* (*leios kinēsis*) sözcük öbeğini “*iucundus motus, quo sensus hilaretur*” [hissi doyuran tatlı hareket] deyişiyle (Lişcu 1930: 54) (kavram hakkında bilgi için bk. Diog. Laert., II. 86.) verir.

¹⁶ Dilbiliminde bu yönteme sözcüksel borçlanma (*lexical borrowing*) denilir.

¹⁷ Bu sözcükler için bk. *Fin.*, III. II. 5.; *Acad. pr.*, VII. 25.

anlamlarını taşıyan “*dis*” ön eki ve *serere* fiilinin birleşiminden oluşmaktadır. *Serere* fiilinin ilk anlamları “birleştirmek”, “örmek”, “birbirine dikmek” ve “bağlamak”tır (*OLD*, “*sero*” maddesi). Fiil *dis* ön eki ile birleştiğinde “çözmek”, “farklı bir düzene koymak” anlamlarına; mecazi olarak da “tartışmak”, “konuyu açmak”, “atışmak”, “kelimelere dökmek”, “araştırıp açığa kavuşturmak”, “konuşmak” anlamlarını kazanır. Ancak Cicero, fiili çekimli olarak değil isim fiil şekli ile en çok da *disserendi* biçimindeki *genitivus* haliyle kullanır. *Disserendi* isim fiili Latince gramer gereği isim tamlamasının tamlayanı durumunda olduğu için bir tamlanana ihtiyaç duyar. Bu noktada Cicero en çok *ratio* “metot”, “yöntem”; *ars* “sanat”; *pars* “kısım”, “bölüm”; *scientia* “bilim”; *subtilitas* “incelik”, “yücelik”; *genus* “tür” anlamındaki sözcüklerden yararlanır. Böylece Cicero Yunanca mantık terimlerini, tamlama yaparak en çok “tartışma yöntemi”, “tartışma sanatı”, “felsefenin tartışma kısmı”, “tartışma bilimi”, “tartışmanın inceliği” ve “tartışma türü” olarak Latinceleştirir. Cicero'nun, *dissero* fiilini Yunanca mantık terimlerinin karşılığı olarak kullanarak, var olan sıradan anlamlarına daha özellikli bir anlam yüklediğini ve onu terimleştirdiğini görmekteyiz.

Ayrıca Cicero *dissero* fiiliyle Latinceleştirdiği mantık terimini kullanırken, anlamı daha da açmak ve kuvvetlendirmek ister. Bu noktada Yunanca sözcüğü “tek değil, bir kaç sözcük kullanılarak açıklama” olarak aktardığımız üçüncü yöntemden yararlanarak isim tamlamasına başvurur. Bu noktada tamlayan olarak en çok yararlandığı sözcüklerden ikisi, “karar vermek” ve “ayırt etmek” anlamlarını taşıyan *diudicodan* türeyen *diudicandi* ve *iudicodan* gelen *iudicandi* isim fiilleridir (*OLD*, “*diudico*” ve “*iudico*” maddeleri). Bunları *vera et falsa* ile yani “doğru ve yanlış” sözcükleriyle kullanarak “doğruyu ve yanlış ayırt etme” tanımına ulaşır. Bu isim fiillerin yanı sıra, “araştırmak”, “incelemek”, “elde etmek” anlamlarına gelen *quaero* fiilinden türeyen *quaerendi* (*OLD*, “*quaero*” maddesi) ve “anlamak”, “kavramak” anlamlarına gelen *intellego* fiilinden gelen *intellegendi* isim fiillerini de (*OLD*, “*intellego*” maddesi) tamlama yapmak için kullanır. Ayrıca nadir de olsa “doğruyu ve yanlış dile getiren yargıç, hakem” (*disceptatrix*, *iudex*) ifadesinden de yararlanır. Böylece Cicero, *disserendi* isim fiilini ve onu tamamlayan tamlanan durumundaki sözcüğün yanında başka ifadelerden de yararlanarak terimi birden fazla sözcükle açıklamaya, anlamını okuyucuya daha iyi vermeye çabalar. Cicero'nun bu iki yöntemi bir arada kullandığı örneklere bakalım.

Atque haec omnia quasi saepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia, et arte quadam intellegendi quid quamque rem sequatur et quid sit quoque contrarium.

Ayrıca her şeyi mantıkla, sanki bir çitle çevirip sağlamlaştırarakmış gibi, güçlendirecektir. Bu, doğruyu ve yanlış ayırt etme bilimi ve bir kavramı neyin izlediğini ve neyin de zıt olduğunu anlama sanatıdır. (*Leg.*, I. 62.)

Sequitur tertia, quae per omnis partis sapientiae manat et funditur, quae rem definit, genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia.

Üçüncü olarak tartışma yöntemi ve bilimi gelir. Bu, bilgeliğin bütün kısımlarına yayılır ve nüfus eder, kavramı tanımlar, türleri ayırır, art arda gelenleri [düşünceleri] birbirine bağlar, tam sonuçlara ulaşır, doğruyu ve yanlış ayırt eder. (*Tusc.*, V. XXV. 72.)

Sed si me audiet, quoniam philosophia in tris partis est tributa, in naturae obscuritatem, in disserendi subtilitatem, in vitam atque mores...

Fakat eğer bana kulak verecek olursa, felsefe doğanın gizemleri [fizik], tartışmanın inceliği [mantık] ve insan hayatı ile gelenekler [ahlak] olarak üç kısma ayrıldığına göre...(*De or.*, I. XV. 68.)

...tertius in iudicando quid cuique rei sit consequens, quid repugnans, in quo inest omnis cum subtilitas disserendi tum veritas iudicandi.

...üçüncüsü yargıya varmada hangi önermeyi neyin izlediği ve neyin çelişkili olduğudur. Bu hem incelikli tartışmayı hem de gerçeğin yargısında bulunmayı bütünüyle içermektedir. (*Tusc.*, V. XXIV. 68-9.)

Bunun yanında Cicero mantık terimini ikinci yöntemden yararlanarak, açıklamaya yer vermeden tek başına *dissero*¹⁸ fiilinin isim fiil haliyle ya da

¹⁸ Bu isim fiili Türkçeye çevirirken, bazı pasajlarda konu bağlamının da etkisiyle “mantık” sözcüğü yerine “akıl yürütme” ifadesi daha uygun düşer görünmektedir. Aslında bu, Cicero’nun *dissero* fiiline bu anlamı da yükleyerek kullanmasından kaynaklanan bir durumdur. Cicero “kanıt”, “delil gösterme”, “kanıtlama” anlamlarına gelen *argumentatio* sözcüğüne de “akıl yürütme” anlamını yüklemiştir, örneğin bk. *Inv. rhet.*, I. XXIII. 34. ve

sadece bir tamlananıyla birlikte karşıladığı anlatılar da mevcuttur. İsim fiili tek başına kullandığı anlatılara örnek olarak şunlar verilebilir:

*Tertia deinde philosophiae pars, quae erat in ratione et in **disserendo**, sic tractabatur ab utrisque.*

Felsefenin akıl yürütme ve tartışma ile ilgili üçüncü bölümü her iki okul tarafından şu şekilde ele alınıyordu. (*Acad. pr.*, VIII. 30. [Çev. Özaktürk – Telatar 2008: 655])

*...neque enim qui defendunt eam versuti in **disserendo** sunt ...*

...ne bunu savunan kişiler mantıkta ustadırlar...(Fin., III. I. 2.)

*...sed studio contra Stoicos **disserendi** deos mihi videtur funditus tollere.*

...fakat bence Stoacılar karşı yürüttüğün akıl yürütme tutkun yüzünden tanrıları toptan ortadan kaldırıyorsun. (Div., I.V. 8-9.)

*O admirabilem licentiam et misrabilem inscientiam **disserendi!***

Akıl yürütmedeki ey hayranlık uyandıran sınırsızlık ve acınası cehalet! (Fat., XVI. 38.)

*... [philosophandi rationis] tertia de **disserendo** et quid verum, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnans esset iudicando.*

...[Felsefenin] üçüncüsü [bölümü] de diyalektikle [mantık] ilgili olup neyin gerçek neyin gerçek olmadığı, konuşma sanatında neyin doğru neyin yanlış, nelerin uyum içinde, nelerin uyumsuz olduğunun tartışılmasıdır. (Acad. pr., V. 19.[Çev. Özaktürk – Telatar 2008: 651]).

İsim fiilin, tamlanan tek bir sözcükle birlikte kullanıldığı durumlara ise şu anlatılar örnek olarak verilebilir:

*... quorum in doctrina atque praeceptis **disserendi ratio** coniungitur cum suavitate dicendi et copia...*

XXIX. 44. “Akıl yürütme” eyleminin mantık disiplinine özgü olduğu göz önüne alınarak bu pasajların da örnek olarak verilmesinde bir sakınca görülmemiştir.

...onların öğretilerinde ve ilkelerinde tartışma yöntemi [mantık], tatlı ve çok yönlü bir konuşma sanatıyla birleşmiştir...(Brut., XXXI. 120.)

Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile vel spinosum potius disserendi genus...

Sen de Stoacıların ne kadar kuru daha ziyade anlaşılmasız bir tartışma [mantık] türüne sahip olduklarını yadsımıyorsun...(Fin., III. I. 3.)

...qui...nullam denique **artem** esse nec dicendi nec **disserendi** putant;...

...sonuç olarak onlar konuşma ve akıl yürütme sanatı diye bir şey olduğunu düşünmezler;...(Acad. pr., II. 5., [Çev. Özaktürk – Telatar 2008: 645])

Ayrıca Cicero, *Lucullus* adlı yapıtında mantığı “konuşmak” ve “söylemek” anlamlarına gelen *loquor* fiilinin isim fiil haliyle de karşılar. İsim fiilin *genitivus* hali olan *loquendi* “metot”, “yöntem” vb. anlamları veren *ratio* sözcüğüyle birlikte tamlama içinde kullanır:

Ille vero ne maiorum, quidem suorum—ubi enim aut Xenocraten sequitur, cuius libri sunt de ratione loquendi multi et multum probati, aut ipsum Aristotelem, quo profecto nihil est acutius, nihil politius?

Mantık üzerine çok sayıda kabul görmüş kitabı bulunan Ksenokrates’i ya da hiç kuşkusuz yapıtlarından daha detaylı ve işlenmiş hiçbir çalışmanın olmadığı Aristoteles’i hangi bakımlardan izlemiştir? (*Luc.*, XLVI. 143.)

Bunların yanı sıra Cicero mantık disiplininin adını Latinceye karşılarken, Yunanca sözcüğü, “ya Yunancasını olduğu gibi vererek ya da harf çevirisi yöntemiyle Latin harflerine çevirerek” kullandığı dördüncü yönteme de başvurur. Düşünür, Yunanca mantık anlamına geldiğini söylediği *λογική*¹⁹ ve *διαλεκτική*²⁰ sözcüklerini kullanır. Cicero çoğunlukla

¹⁹ Sözcük, hem dilsel hem de zihinsel eylem alanını kapsayan ve “söz”, “anlatı”, “konuşma”, “hesap”, “düşünce”, “akıl” gibi birçok anlama gelen *λόγος* (*logos*) sözcüğünden gelen *λογικός* (*logikos*) sıfatından türemiştir ve günümüzde Batı dillerinde kullanılan mantık teriminin de (İng: *Logic*; Fr: *Logique*; Alm: *Logik*) kökenidir. Sözcüğe Cicero’dan önceki Yunan düşünürlerinde nadir rastlıyoruz, bk. (LSJ, “*λογικός*” maddesi). Örneğin sözcük, Demokritos’un mantık üzerine yazdığı *περί λογικῶν* kitabının adı olarak karşımıza çıkmaktadır; ayrıca Zenon tarafından da kullanılmıştır (LSJ, “*λογικός*” maddesi). Dumitriu, ilk kez Stoacıların bu sözcüğü kullandıklarını fakat diyalektik teriminin yerine koymadıklarını

bu Yunanca sözcükleri, ilgi yan cümlesi kurarak terimin tanımını yaptığı ana cümleye bağlayarak verir. Örneğin:

Explicandaque vis est ratioque enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα vocant; quae de re futura cum aliquid dicunt deque eo quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant obscura quaestio est, quam περί δυνατῶν philosophi apellant; totaque est λογική, quam 'rationem disserendi' voco.

Yunanlıların *aksiomata* dedikleri önermelerin işlevi ve mantığı açıklanmalıdır; önermeler gelecekte olabilecek ya da olamayacak bir şey hakkında bir şey ortaya koydukları zaman nasıl bir geçerliliğe sahip oldukları belirsiz bir araştırmadır. Bu tür bir araştırmaya felsefeciler *Peri Dynaton* derler; bütün bu şey *λογική* dir, ben buna tartışma yöntemi [mantık] derim (*Fat.*, I. 1.).

Iam in altera philosophiae parte, quae est quaerendi ac disserendi quae λογική dicitur.

Bundan başka felsefenin *λογική* diye adlandırılan araştırma ve tartışma kısmında... (*Fin.*, I.VII. 22.)

Habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici, quae λογικά apellant, quia disseruntur subtilius.

Stoacıların [ruhta yaşanan] karışıklıklar üzerine süssüz bir biçimle [retoriğe başvurmadan] tartıştıkları konuları artık biliyorsun. İncelikli bir biçimde tartışıldığı için onlar bunu mantık [mantık tartışmaları] olarak adlandırırlar. (*Tusc.*, IV. XIV. 33.)

videsne Diogenem eum fuisse, qui diceret artem se tradere bene disserendi et vera ac falsa diiudicandi, quam verbo Graeco διαλεκτικήν appellaret?

İyi bir şekilde tartışma ile doğruyu yanlıştan ayırt etme sanatını yani Yunanca adıyla *dialectice*'yi öğrettiğini söyleyenin Diogenes olduğunu görüyor musun? (*De or.*, II. XXXVIII. 157.)

söyler (221). Dumitriu'nun aktardığına göre sözcüğün ilk kez Zenon tarafından kullanıldığını ve filozofun terimi "retorik" ve "diyalektik" olarak ikiye ayırdığını düşünen araştırmacılar da vardır (221). Güzel, *Logos* sözcüğünün mantık terimi anlamında ise ilk kez MÖ 3. yy.'da, Aristoteles'in yapıtlarına açıklamalar yazan *Afrodisiyalı* Alexandros tarafından kullanıldığını söyler (24).

²⁰ *διαλεκτικός* (*dialektikos*) sıfatından türeyen sözcük "soru cevap yöntemiyle yapılan tartışma", "diyalektik" anlamlarına gelir, (*LSJ*, "*διαλεκτική*" maddesi).

Ayrıca Cicero mantık terimlerinin karşılığı olarak Yunancadan harf çevirisi yöntemiyle Latinceye kazandırılan *dialectica* (*διαλεκτική*) sözcüğünü de kullanır. Bunun yanı sıra, *dialecticus* sıfatından türeyen ve “mantıkçı” (diyalektikçi) anlamına gelen *dialecticus* isminden ve yine bu sözcükten türeyen *dialectice* zarfından yararlanır. Cicero *Academica* adlı yapıtında Yunancadan harf çevirisi yöntemiyle elde edilen bu sözcüğün Latince kullanımının iyice alışkanlık haline geldiğini söyler (I.VII. 25). Ama Cicero’nun farklı sözcükleri, özellikle de *dissero* fiilini kullanarak yaptığı çeviri ve tanımları göz önüne alacak olursak düşünür, *dialectica* sözcüğünün tek başına kavramın anlamını okuyucusuna tam olarak verdiğini düşünmemiş olabilir. Cicero’nun bu tutumunun ardında, felsefeyle kendi yapıtları vasıtasıyla tanıştığını söylediği Romalı okuyucuların genel olarak mantık disiplini bilmedikleri fikri yatıyor gibidir. Herhalde bu yüzden Cicero yapıtlarında, mantık terimini *dialectica* sözcüğüyle karşıladığı yerleri sınırlı tutup aksine çoğu yerde terimi yukarıda gördüğümüz gibi, hem *dissero* fiilinden hem de farklı sözcüklerden yararlanarak karşılamayı ve açıklamayı tercih etmektedir. *Dialectica* sözcüğünün kullanıldığı pasajlardan birkaç örnek verelim.

...*dialecticam inventam esse dicitis veri et falsi quasi disceptatricem et iudicem.*

...diyalektiğin doğruyu ve yanlışını sanki bir yargıç ve hakem gibi ayırt etmek için bulunmuş bir yöntem olduğunu söylüyorsunuz (*Luc.*, XXVIII. 91.).

Atque etiam ante hunc Aristoteles principio artis rhetoricae dicit illam artem quasi ex altera parte respondere dialecticae...

Fakat daha önce Aristoteles *Peri Rhētorikēs* yapıtının başlangıcında bu sanatın [retoriğin] diyalektiğin diğer bir kısmına karşılık geldiğini söyler... (*Orat.*, XXXII. 114.).

Dialecticam mihi videris dicere, inquit.

Bence diyalektikten bahsediyorsun, dedi. (*Brut.*, XLI. 153.)

A quo cum in aliis rebus tum studiosissime in dialectica exercebar, quae quasi contracta et astricta eloquentia putanda est...

Diğer disiplinlerde olduğu gibi kısa ve özlü tarzda bir konuşma sanatı olduğu düşünülebilen diyalektik

[mantık] alanında son derece büyük bir hevesle onun [Diodotus'un] derslerini takip ettim. (*Brut.*, XC. 309.)²¹

Cicero'nun mantık terimlerini Latinceye çeviri yöntemi üzerine kendi anlatılarıyla destekleyerek verdiğimiz bilgileri bir arada değerlendirdiğimizde düşünürün, mantık terimini Yunanca *διαλεκτική* sözcüğünden harf çevirisi yöntemiyle Latinceleştirilen *dialectica* sözcüğü ile birebir karşıladığını görmekteyiz. Ne var ki Cicero, *dialectica* sözcüğünün terimlerin anlamını okuyucuya tam olarak verdiğini düşünmeyerek *dissero* fiiline felsefi bir anlam yüklemiş ve terimleri isim tamlamasından yararlanarak Latince'de en çok bu sözcükle karşılamıştır. Terimlerin anlamını okuyucuya daha iyi verebilmek için de bir kaç sözcükten yararlanarak tanım yapmıştır. Tamlayan olarak kullandığı *disserendi* isim fiilini *ratio*, *ars*, *pars* ve *subtilitas* gibi sözcüklerle tamamlamış; bunun yanı sıra çoğunlukla *quaero* ve *diudico* fiillerini de yaptığı tanımlarda kullanmıştır. Böylece Cicero, *λογική* sözcüğünün içerdiği dilsel ve zihinsel anlam alanlarını da olabildiğince vermeye çalışmıştır. Düşünür nadir de olsa terimleri “konuşmak” ve “söylemek” anlamlarını taşıyan *loquor* fiiliyle de karşılamıştır. Ayrıca terimlerin Yunanca karşılıklarına da (*λογική*, *διαλεκτική*) açıklamalarında yer vermiştir.

Cicero'nun felsefi anlam yükleyerek “mantık” disiplininin adını karşılarken en çok kullandığı *dissero* fiili terimleşmemiş, modern Batı dillerine geçmemiştir. Bunun ardında düşünürün mantık terimini Latinceye aktarırken yukarıda açıkladığımız yöntemlerden bir tanesini benimsememesinin payı var gibidir. İlginç olan nokta ise Cicero'nun terimi Latinceleştirirken yaptığı sözcük seçiminde ve verdiği tanımlarda retoriğe yaptığı vurguda yatmaktadır. Bunlar bize Cicero'nun bir disiplin olarak mantığı nerede gördüğüyle ilgili ipuçları verir niteliktedir.

Şöyle ki Cicero'nun Yunanca mantık terimlerini karşılarken özellikle “tartışmak” ve “açıklamak” anlamlarına gelen *dissero* fiilini ağırlıklı olarak kullanmayı tercih etmesi, düşünürün mantık disiplinini retorikle ne kadar yakından ilişkilendirildiğinin bir işareti olabilir. Bunun yanı sıra, terimleri karşılamak için “konuşmak” ve “söylemek” anlamlarına gelen *loquor* fiilinden de yararlanması, Cicero'nun kafasında daha çok retoriğin hizmetine giren bir mantık disiplini canlandırdığının kanıtı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum düşünürün retorik yapıtlarında mantık disiplinine yaptığı göndermelerden de rahatça anlaşılabilir. Örneğin Cicero'nun *orator perfectus*'u, yani “ideal hatip”i için mantık bilinmesi gereken temel disiplinlerden biridir:

²¹ Benzer pasajlar için bk. *De or.*, I. XXVIII. 128; *Part. or.*, XL. 139-140; *Brut.*, XXXI. 119; *Orat.*, XXXII. 114 vd.

Esse igitur perfecte eloquentis puto non eam tantum facultatem habere quae sit eius propria, fuse lateque dicendi, sed etiam vicinam eius ac finitimam dialecticorum scientiam assumere.

Bence hatibin mükemmeli sadece akıcı ve verimli konuşma sanatı olan kendi alanında, bu kadar büyük bir ustalığa sahip olan değil, aynı zamanda konuşma sanatının sınır komşusu olan mantıkçıların bilimini de bilen kişidir. (*Orat*, XXXII. 113.)

Çünkü Cicero açısından mantık, hem Stoacı Zenon'un düşündüğü gibi retorikle özde aynı şeydir, hem de Aristoteles'in düşündüğü gibi onun eşdeğeri, tamamlayıcısıdır:

“Zeno quidem ille a quo disciplina Stoicorum est manu demonstrare solebat quid inter has artis interesset; nam cum compresserat digitos pugnumque fecerat, dialecticam aiebat eiusmodi esse; cum autem deduxerat et manum dilataverat, palmae illius similem eloquentiam esse dicebat. Atque etiam ante hunc Aristoteles principio artis rhetoricae dicit illam artem quasi ex altera parte respondere dialecticae, ut hoc videlicet differant inter se quod haec ratio dicendi latior sit, illa loquendi contractior.”

Stoacılığın kurucusu Zenon bu sanatlar [retorik ile mantık] arasındaki farkı eliyle gösterirdi. Zira parmaklarını kapatarak yumruk yapıp, mantığın bu tarzdan olduğunu söylerdi; elini serbest bırakıp açarak da, konuşma sanatının avuç içinin aynısı olduğunu dile getirirdi.²² Ondan önce Aristoteles *Peri Rhētorikēs* adlı yapıtının başlangıcında bu sanatın [retoriğin] mantığın diğer yarısına karşılık geldiğini, açıkçası aralarındaki farkın retoriğin daha geniş, mantığın ise daha sınırlı olduğunu söyledi. (*Orat*, XXXII. 113-4.)²³

Cicero'nun mantığı retorikle yakından ilişkilendirmesinin ardında, genel anlamda Stoacıların ve Stoacı Zenon'un retorik ve mantık disiplinin birlikteliğine yaptıkları vurgunun ve Aristoteles'in ikna temeli üzerine kurduğu retorik anlayışının payı olduğu düşünülebilir. Zaten, Stoa mantığının Cicero üzerindeki etkisi bilinmektedir. Stoacılar düşünme ve konuşmanın birbiriyle yakın bir bağlantı içinde olduğuna dikkat çekmişler ve

²² Zenon'un “avuç içi yumruk” benzetmesini Quintilianus da aktarır, bk. Quint., *Inst.*, II. XX. 7.

²³ Ayrıca bk. *Fin.*, II. VI. 17. Bu ifade Sextus Empiricus'ta da (*Math.* II. 7.) geçmektedir.

diyalektik ile retorik'in 'düzgün konuşma bilgisi' haline dönüşmesine aracılık etmişlerdir (Dürüşken, 1992: 25). Cicero'nun da mantık terimini Latinceleştirirken ağırlıklı *dissero* fiiline yer vermesinde bu düşüncenin etkisi vardır.²⁴ Bu noktada, Cicero açısından mantık retorik birlikteliğine biraz daha yakından bakmak faydalı olabilir.

Cicero'ya göre mantık disiplini retorik sanatından sadece daha kısa ve özlü olması bakımlarından ayrılır:

A quo cum in aliis rebus tum studiosissime in dialectica exercebar, quae quasi contracta et astricta eloquentia putanda est; sine qua etiam tu, Brute, iudicavisti et illam iustam eloquentiam, quam dialecticam esse dilatam putant consequi non posse.

Diğer disiplinlerde olduğu gibi, konuşma sanatının daha kısa ve özlü biçimi olduğu düşünülebilen mantık alanında da son derece büyük bir hevesle onun [Diodotus] derslerini takip ettim. Sen de, ey Brutus, o [mantık] olmadan tam anlamıyla düzgün bir konuşma (ki konuşma sanatının mantığının genişletilmiş hali olduğu varsayılır) yapamayacağın sonucuna vardın. (*Brut.*, XC. 309.)

Burada ilginç olan nokta Cicero'nun mantığı bir çeşit konuşma sanatı - *quasi eloquentia*- olarak saymasıdır. Ayrıca mantık olmadan konuşma sanatının tam olarak yapılamayacağını söylemesi, Cicero'nun mantığı retorik açısından ne kadar önemli bir yerde gördüğünün işaretidir. *Academica Priora* yapıtında verdiği şu tanım da Cicero'nun mantığı ne kadar retorik'in içinde gördüğünün kanıtlarından birisidir:

²⁴ Stoacılar mantık disiplinini retorik ve diyalektik olarak ikiye ayırırlar (Diog. Laert., VII. 41.). Fakat mantığın bölündüğü bu iki disiplin sadece görünüşte birbirinden ayrılmaktadır. Retorik kesintisiz bir konuşma iken (*oratio continua*) diyalektik soru cevap yöntemiyle ilerlemektedir (Diog. Laert., VII. 42; Dumitriu, 221). Stoacılar diyalektik çalışmalarına dilin akustik ifadesini sağlayan birim 'ses'ten (φωνή) başlamayı uygun bulurlar (Diog. Laert., VII. 55.) ve diyalektiği "anlamlar" *σημαίνόμενον* (*sēmainomenon*) ve "dil" *φωνῆς τόπος* (*phonēs topos*) olmak üzere iki gruba (Lat. *verba et significationes*) ayırırlar (VII. 43). Konuşmayla ilgili çoğu kavram diyalektiğin içinde işlenir; böylece Stoacılar diyalektik disiplini ile dilin düzgün kullanılması için belli bir takım ölçütler ve tanımlar ortaya koymaya çalışırlar (Atherton 396). Bu yüzden retorik'in ve diyalektiğin çalışma alanlarının farklı olmadığı, Stoacı Zenon'un verdiği avuç içi-yumruk benzetmesinden de anlaşılmaktadır. Cicero'nun da Stoacıların bu görüşlerinden etkilendiği (Dürüşken 2001: 56-57) verdiği mantık tanımları göz önüne alındığında ileri sürülebilir.

...[philosophandi rationis] *tertia de disserendo et quid verum, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnans esset iudicando.*

...[Felsefenin] üçüncüsü [bölümü] de diyalektikle [mantık] ilgili olup neyin gerçek neyin gerçek olmadığı, konuşma sanatında neyin doğru neyin yanlış, nelerin uyum içinde, nelerin uyumsuz olduğunun tartışılmasıdır. (*Acad. pr.*, V. 19., [Çev. Özaktürk - Telatar 2008: 651]).

Bu tanımdaki dikkat çekici unsur Cicero'nun, mantığın bir disiplin olarak sahip olduğu formel özelliğine zayıf, retorikteki işlevine ise oldukça güçlü bir vurgu yapmış olmasıdır.

Cicero açısından mantık retorik için ne kadar önemliyse, retorik de mantık için o kadar önemlidir. Stoacıları mantığa önem verirken retoriji ihmal etmelerini şu şekilde eleştirir:

Et ego: Non, inquam, Brute, sine causa, propterea quod istorum in dialecticis omnis cura consumitur; vagum illud orationis et fusum et multiplex non adhibetur genus.

Ve ben: Brutus, bunun bir nedeni var dedim, çünkü onlar bütün dikkatlerini mantığa verirler; geniş kapsamlı, yaygın ve çok yönlü konuşma türünü kullanmazlar (*Brut.*, XXXI. 119.).

Cicero'ya göre mantık ve retorik felsefeciler açısından oldukça önemli iki disiplindir. Cicero, çağdaşı felsefeci G. Amafinius'un ve epik ozan G. Rabirius'un, Epiküros'un öğretilerini yayma girişimlerini üslup ve tarz bakımından eleştirirken bu birlikteliğin altını şu şekilde çizer:

Vides autem (eadem enim ipse didicisti) non posse nos Amafini aut Rabiri similes esse, qui nulla arte adhibita de rebus ante oculos positus vulgari sermone disputant, nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta interrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi nec disserendi putant. Nos autem praeceptis dialecticorum et oratorum etiam, quoniam utramque vim virtutem esse nostri putant, sic parentes ut legibus, verbis quoque novis cogimur uti...

Bizim Amafinius ya da Rabirius gibi olamayacağımızı biliyorsun (çünkü sen de onlarla aynı öğrenimi gördün), onlar sanata hiç yer vermeden apaçık bilinen konuları konuşma diliyle tartışırlar, hiçbir şeye kavram

sınırlaması getirmezler, başlıklara ve alt başlıklara ayırmazlar, uygun bir akıl yürütme tekniği ile sonuca ulaşmazlar, sonuç olarak konuşma ve akıl yürütme sanatı diye bir şeyin olduğunu düşünmezler. Bizimkiler akıl yürütme sanatının ve hatiplerin gücünün erdem olduğunu düşündükleri için, biz de, bu her ikisinin kurallarına sanki yasaymış gibi bağlı kalarak, yeni sözcükler kullanmak zorunda kalıyoruz... (*Acad. pr.*, II. 5., [Çev. Özaktürk - Telatar 2008: 645]).²⁵

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi Cicero, felsefî bir konunun sadece retorik sanatına değil, mantığın kurallarına da başvurularak, ikisinden de yararlanması şartıyla tam anlamıyla ifade edilebileceğini belirtir. O halde düşünür açısından mantık-retorik birlikteliği evrenseldir. Dilin ve edebiyatın kullanıldığı alanlarda başvurulması gereken iki disiplindir.

De Partitio Oratoria adlı yapıtında yaptığı şu mantık tanımı ve hemen ardından dile getirdiği düşünceleri, Cicero'nun mantığı retorikle ne kadar yakından ilişkilendirdiğini bize bir kez daha kanıtlar:

nam et partiri ipsum et definire et ambigui partitiones dividere et argumentorum locos nosse et argumentationem ipsam concludere, et videre quae sumpta in argumentando sint quidque ex eis quae sumpta sunt efficiatur, et vera a falsis, verisimilia ab incredibilibus diiudicare et distinguere aut male sumpta aut male conclusa reprehendere, et eadem vel anguste disserere, ut dialectici qui appellantur, vel, ut oratorem decet, late exprimere illius exercitationis et subtiliter disputandi et copiose dicendi artis est. De bonis vero rebus et malis, aequis, iniquis, utilibus, inutilibus, honestis, turpibus, quam potest habere orator sine illis maximarum rerum artibus facultatem aut copiam?

Zira hem bizzat konuşmanın kısımlara bölünmesi hem tanımlanması hem belirsiz kısımları ayırmak hem kanıtların konu başlıklarını bilmek, hem argümanın bizzat kendisini sonuca vardırmak, hem argümanda kullanılması gereken kanıtların her birinin ne olduğunu ve kullanılan kanıtlardan ne sonuç çıkacağını bilmek, hem doğruyu yanlıştan, olasıyı inanılmaz olandan fark edip ayırmak, kötü kanıtları ya da kötü sonuçları eleştirmek, hem de bu aynı konuları ister, diyalektikçi-

²⁵ Yalnız Cicero iki yapıtında mantık disiplini *artem omnium artium maximam* yani "sanatların sanatı" olarak tanımlayarak mantığı retoriğin üstüne çıkarır; bk. *Brut.*, XLI. 152-3; *De or.*, I. XLI. 186-188. Böyle söylemesine karşın Cicero, aynı zamanda mantığın retorikle olan bağına vurgu yapmayı da ihmal etmez.

lerin adlandırdığı gibi, kısa ve net bir şekilde tartışmak ister bir hatibe uygun olacak biçimde uzun bir şekilde açıklamak bu alıştırmaların içinde tanımlanır ve hem incelikli tartışma [mantık] hem de çok yönlü konuşma sanatıdır. Aslında bir hatip iyi ve kötü, doğru ve yanlış, yararlı ve yararsız, haklı ve çirkin şeyler üzerine bu en yüce sanatlar olmadan nasıl bir yetkinliğe ve çok yönlülüğe sahip olabilir ki? (*Part. or.*, XL. 139-40.)

Alıntıladığımız bu anlatıda Cicero için iki disiplin arasındaki fark, konuda ve konuyu ele alıp işleyiş tarzında değil, sadece ifade ediş tarzında ortaya çıkar. Mantıkçılar daha özlü ve kısa tartışırken, retorikçiler daha uzun bir şekilde tartışırlar. Cicero açısından mantık ve retorik aynı konuları ele alan, yalnız ifade ediş tarzında birbirlerinden ayrılan, ayrıca ideal bir hatibin güzel ve anlaşılır bir konuşma yapabilmesi için kurallarına uyması gereken iki disiplindir.

Cicero'nun yapıtlarından aktardığımız kanıtlara dayanarak söyleyebileceğimiz şudur ki, düşünür mantığı daha çok retorik sanatıyla ilişkilendirmiş ona bu açıdan bir değer biçmiştir. Cicero'nun, Aristoteles'in ikna temeli üzerine kurmaya çalıştığı retorikten bu anlamda etkilendiğini söyleyebiliriz. Cicero'nun mantığa retorik perspektifinden bakmasının da Stoacı Zenon'un ve genel olarak Stoacıların mantık disiplini üzerine sahip oldukları düşüncenin payı olabilir. Yapıtlarından bu düşüncelerimizi kanıtlamak üzere ortaya koyduğumuz bilgilerin dışında, Cicero'nun tek başına mantık disiplini ele alan bir yapıtının olmaması, ayrıca mantık disiplini üzerine yaptığı vurguların çoğunun retorik yapıtlarında bulunuyor olması da tezimizi güçlendiren ikincil nitelikli unsurlar olduğu söylenebilir. Ayrıca Cicero'nun Roma'nın en iyi hatiplerinden biri olduğu, çocuk denecek yaşta başladığı retorik eğitimine dönemin en ünlü hocalarından aldığı derslerle devam ettiği²⁶ ve retorik teorisi üzerine birçok yapıt kaleme aldığı da unutulmamalıdır. Retorik sanatı üzerine aldığı bu zengin ve güçlü formasyon, düşünürün mantığa retorik perspektifinden verdiği değeri daha iyi anlamamıza neden olur. Buna karşın, Cicero'nun formel mantığı bilmediğini söylemek mümkün değildir. Zira Yunancadan Latinceye kazandırdığı birçok mantık terimiyle Yunancadakine yakın bir Latince mantık terminolojisi kurmuş olmasının yanı sıra, Stoa mantığı üzerine tanıtıcı bilgiler de vermiştir (Dumitriu 275), (W. Kneale, M. Kneale 177). *Propositio* (büyük öncül) ve *complexio* (sonuç, ikilem) gibi mantıkta özel anlam yükleyerek kullandığı terimler icat etmiştir (W. Kneale, M. Kneale 177-78), (Dürüşken 1992: 25). Ayrıca, *Topica* adlı yapıtı daha sonraki zamanlarda mantık öğrenimi açısından geleneksel (*logica vetus*) ve önemli olarak değerlendirilmiştir (W. Kneale, M. Kneale 178).

²⁶ Cicero, *Brutus* adlı yapıtında aldığı eğitimden bahseder, bk. LXXXIX. 306-316.

Cicero'nun mantığı retorikle bu kadar birlikte düşünmesi zamanın ihtiyaçlarına da uygun düşen bir tutumdur. Yunanlı hatipler vasıtasıyla, retorik sanatıyla beraber Roma'ya ulaşan mantık disiplini, Romalının sahip olduğu pratik ve yararcı karakteri yüzünden retorik çalışmalarının gölgesinde kalır. Roma'nın içinde bulunduğu siyasi çalkantıların da etkisiyle retorik sanatı oldukça fazla rağbet görmeye başlar. Yaşanan siyasal anlaşmazlıklar insanların politik yaşamda etkin olmalarını ve yandaş toplumalarını gerektirmektedir. Bu noktada sanatlı konuşma tekniklerini bilmek, bir politikacı için fikirlerini karşısındakine benimsetmek için kullanabileceği en etkili silah haline dönüşür. Formel Mantık disiplini ise, düşünmenin oluşumundan ve düşüncenin içeriğinden bağımsız olarak, düşünceler arasındaki formel akıl yürütme ilişkilerini ele alır; akıl yürütmeleri de kendi içinde geçerlilik ve geçersizlik yönünden inceler ve geçerli akıl yürütme formlarının bir bilgisine ulaşmaya gayret eder (Özlem, 29). Disiplin bu bakımdan siyaset ya da hukuk gibi alanlara uygun bir yapıda değildir. Çünkü formel mantık ile bilimsel bir tanıtlama yapılır, yani doğruluğu herkesçe bilinip kabul edilen öncüllere dayanılarak çıkarımlarda bulunulur. Fakat retorik sanatında, düşünceler arasında formel ilişkiden ziyade düşüncenin içeriği ve nasıl işlendiği önem kazanır. Çünkü retorikte savunulan herhangi bir konuda, epistemolojik bir tanıtlama yapmak değil, dinleyiciyi o konu üzerinde ikna etmek amaçlanır. Retorikte elde edilen kanıtların dayandığı öncüller olasıdır; çıkarım da, konuşanla dinleyeni ortak bir varsayımlar temelinde buluşturan bu olası öncüllere (Açık, 22) dayanılarak yapılır. Roma'da formel mantık dönemin öne çıkardığı bu siyasal ve hukuki şartlar yüzünden retorik çalışmalarının gölgesinde kalır ve sahip olduğu o yaratıcı gücünü kaybederek retorik bir alt dalı olarak çalışılır (Dumitriu 273-4). Cicero'nun da kendi zamanının getirdiği bu koşullara ayak uydurarak mantığı daha çok retorik sanatı ekseninde değerlendirdiği, terimi Latince karşılarken yaptığı sözcük seçimiyle ve verdiği mantık tanımlarıyla ortaya koyduğu söylenebilir.²⁷

²⁷ Dürüşken de "Cicero'da Mantık" adlı makalesinde farklı bir yoldan giderek benzer sonuca ulaşır: Eski Roma'da mantık çalışmalarının retorik gölgesinde kaldığını ve retorik için bir aracı-öğreti olduğunun bilindiğini vurgulayarak başladığı çalışmada öncelikle Cicero'da mantığın önemi üzerinde durur. Sonra, Cicero'nun mantık disiplinin adına bulduğu Latince karşılıklardan kısaca bahsedip, Cicero'nun mantık konusundaki görüşlerini dile getirdiği yapıtlarını temel alarak, düşünürün disiplin üzerine aktardıklarını harmanlar. Sonuç olarak, Cicero'nun hem retorik temeline mantığı yerleştirdiğinin hem de Aristoteles'in ve Stoacıların mantık hakkındaki görüşlerinden yararlanarak kendine özgü bir mantık anlayışı geliştirdiğinin altını çizer. Ayrıntılı bilgi için bk (1992: 25-29).

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

AÇIK, Tansu. "Platon'da Retorik ile Diyalektik." *Lucerna* (1994): 30-31.

ATHERTON, Catherine. "Hand Over Fist: The Failure of Stoic Rhetoric." *Classical Quarterly* 38 (ii) (1988): 392-427.

Cic.= Cicero

---. *Acad. Pr.*= *Academica Priora*. "Academica I. Kitap." Çev. F. Gül Özaktürk – Ü. Fafo Telatar, *Bellekten* LXXII, 264. Ağustos 2008 (Ayrıbasım).

---. *Brut.*= *Brutus*. *Brutus*. Çev. G.L. Hendrickson. *Orator*. Çev. H.M. Hubbell. Cambridge: Harvard University, 1971 (Loeb Classical Library).

---. *De or.*= *De oratore*. *De Oratore (Books I-II)*. Çev. E.W. Sutton. Cambridge: Harvard University, 1996 (Loeb Classical Library).

---. *Div.*= *De divinatione*. *De Senectute - De Amicitia - De Divinatione*. Çev. William Armistead Falconer. Cambridge: Harvard University, 1996 (Loeb Classical Library).

---. *Fat.*=*De fato*. *De Oratore (Book III) - De Fato - Paradoxa Stoicorum - De Partitione Oratoria*. Çev. H. Rackham. Cambridge: Harvard University, 1997 (Loeb Classical Library).

---. *Fin.*= *De finibus*. *De Finibus Bonorum et Malorum*. Çev. H. Rackham. Cambridge (MA): Harvard University, 1999 (Loeb Classical Library).

---. *Inv. rhet.*= *De inventione*. *De Inventione - De Optimo Genere Oratorum - Topica*. Çev. H.M. Hubbell. Cambridge: Harvard University, 1993 (Loeb Classical Library).

---. *Leg.*= *De legibus*. *De Re Publica (On the Republic) - (De Legibus) On the Laws*, Çev. C.W. Keyes. Cambridge: Harvard University, 2000 (Loeb Classical Library).

---. *Luc.*= *Lucullus* or *Academica Posteriora*. *De natura deorum*. *De Natura Deorum - Academica*. Çev. H. Rackham. London, 1933 (Loeb Classical Library).

---. *Nat. D.*= *De natura deorum*. *De Natura Deorum - Academica*. Çev. H. Rackham. London, 1933.

---. *Orat.*= *Orator*. *Brutus*. Çev. G.L. Hendrickson. *Orator*. Çev. H.M. Hubbell. Cambridge: Harvard University, 1971 (Loeb Classical Library).

---. *Part. or.*= *Partitiones Oratoriae*. *De Oratore (Book III) - De Fato - Paradoxa Stoicorum - De Partitione Oratoria*. Çev. H. Rackham. Cambridge: Harvard University, 1997 (Loeb Classical Library).

---. *Tusc.*= *Tusculanae Disputationes*. *Tusculan Disputations*. Çev. J.E. King. Cambridge: Harvard University, 1996 (Loeb Classical Library).

Diog. Laert.= Diogenes Laertius

---. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Çev. Candan Şentuna. İstanbul: YKY, 2002.

DUMITRIU, Anton. *History of Logic: Volume 1*. Çev. Duiliu Zamfirescu, Dinu Giurcăneanu, Doina Doneaud. Kent: Abacus, 1977.

DÜRÜŞKEN, Çiğdem. "Cicero'da Mantık." *Lucerna* (1992): 25-29.

---. "Latinlerde Dil Bunalımı." *Lucerna* (1994):11-17.

---. *Roma'da Rhetorica Eğitimi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001.

GÜZEL, Cemal. "Aristoteles'te Uslamlama Çeşitleri." *Antik yunan'da felsefe ve çağımıza etkileri*. Ed. Yavuz Kılıç, haz. Tuncay Saygın. Ankara: Doğubati, 2011. 24-33.

Lucr.= Lucretius

---. *On The Nature of Things (De rerum natura)*. Çev. W.H.D. Rouse. Cambridge: Harvard University, 1992 (Loeb Classical Library).

KAIMIO, Jorma. *The Romans and the Greek Language*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1979.

KNEALE, William & Kneale, Martha. *The Development of Logic*. Oxford: Clarendon, 1962.

LIŞCU, O. Marin. *Étude Sur La Langue De La Philosophie Morale Chez Cicéron*. Paris: Les Belles Lettres, 1930.

---. *L'Expression des Idées Philosophiques Chez Cicéron*. Paris: Les Belles Lettres, 1937.

LSJ= *The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon*. Web 2013.

OCD³ = *The Oxford Classical Dictionary*. ed. Hornblower, Simon, ve Antony Spawforth,. Oxford/New York: Oxford University, 1996³ (üçüncü basım).

OLD= *Oxford Latin Dictionary*. Ed. P.G.W. Glare. Oxford: Clarendon, 2005.

ÖZLEM, Doğan. *Mantık (Klasik/ Sembolik mantık, mantık felsefesi)*. İstanbul: İnkilâp, 2007.

PETERS, E. Francis. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. Çev. & haz. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma, 2004.

POWELL, J.G.F. "Cicero's Translations From Greek." *Cicero The Philosopher: Twelve Papers*. Ed. J.G.F. Powell, USA: Oxford University, 1999. 273-300.

REILEY, C. Katharine. *Studies in the Philosophical Terminology of Lucretius and Cicero*. New York: The Columbia University, 1909.

YONARSOY, Y. Kenan. *Cicero'nun Felsefi Terminolojisi*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1982 (yayımlanmış doktora tezi).

